

Պ Ա Տ Մ Ա-Բ Ա Ն Ա Ս Ի Ր Ա Կ Ա Ն

ՊՐՈՖ. ԳՈԿՏ. Խ. ՏՅՈՒՄԻՆԱՍՅԱՆ

Ե ԴԱՐԻ ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ՀԱՆԳՈՒՑԱԾՈՒՆ ՀԱՐՑԵՐԻ ՇՈՒՐՋԸ

Ե դարի Հայաստանյայց Եկեղեցու պատմության և գրականության մի քանի հարցեր մինչև այսօր դեռ չեն ստացել իրենց լուծումը և շարունակում են լուրջ վիճարանության առարկա լինել:

Դրանք հատուկ կարևորություն ունեն Ե դարի շարժումն ըմբռնելու համար, ուստի և անհրաժեշտ ենք համարում նրանց վրա կանգ առնել և նրանք ըստ հնարավորության լուսարանել:

Այդ կարևոր հարցերը հետևյալներն են.

Ա. Հայոց Եկեղեցին կամ Թեկուղ նրա ականավոր ներկայացուցիչներից մեկը Ե դարում ընդունե՞լ է Քաղկեդոնի 451 թվականի ժողովի որոշումները և ընդհանրապես Քաղկեդոնի ժողովը որե՞նչ դեր խաղացե՞լ է հայերի կյանքում Ե դարի երկրորդ կեսի ընթացքում:

Բ. Ի՞նչպիսի հակամարտ մտավորական հոսանքներ են եղել հայերի մեջ Ե դարի երկրորդ կեսին և ի՞նչ խնդրի մեջ է եղել նրանց հակամարտության էությունը, կամ այդ հակամարտության որե՞նչ արտահայտություն հասե՞լ է մեզ:

Գ. Ի՞նչ աղանդներ են եղել Հայաստանում Ե դարում և նրանք առհասարակ որե՞նչ վտանգ ներկայացրե՞լ են Հայոց Եկեղեցու և ժամանակի մտավորականության և մտավոր շարժման համար:

Դ. Նեոստորականների դեմ Հայաստանում Ե դարում Սահակ Պարթևի և Մեսրոպ Մաշտոցի կողմից սուր պայքար մղվե՞լ է իրոք, թե այդ պայքարը մեր ժամանակի բանասերների հերյուրանք ու գյուտ է, ինչպես

կարծում և պնդում են ոմանք (Ս. Մալխասյանց և ուրիշներ):

Ե. Թադեոս առաքյալի վկայությունը կամ, ավելի ճիշտ, Թադեոս առաքյալի շուրջը Հայաստանում կազմված և տարածված ավանդությունը ո՞ր ժամանակի գործ է. կարո՞ղ է այն կազմված լինել Ե դարի երկրորդ կեսում, շուրջ 470 թվականին, ինչպես պնդում է Ս. Մալխասյանցը:

Զ. Հայոց Եկեղեցու Ե դարի պատմության համար ի՞նչ արժեք են ներկայացնում վրաց Արսեն կաթողիկոսի տված տեղեկությունները:

Է. Ի՞նչ կերպարանք կատանոր ընդհանուր պատմական դարգացումը հայերի մեջ, և թե նրանք ընդունած լինե՞ին Քաղկեդոնի ժողովի որոշումները:

Ակադեմիկոս Ս. Աբեղյանը իր «Հայոց հին գրականության պատմության» I հատորում (Երևան 1944) և հայտնի բանասեր ականավորիկոս Սա. Մալխասյանցը իր «Մատենադարանական դիտողություններ» աշխատության մեջ (Երևան 1961) անդրադարձել են այդ հարցերին, յուրաքանչյուրը բերելով իր ուրույն լուսարանությունները:

Մեր նպատակն է այս յոթ հարցերի շուրջը համառոտակի մեջ բերել մի քանի, մեր կարծիքով հույժ կարևոր, դիտողություններ:

Ա. Քաղկեդոնի ժողովի ճառը և Հայոց եկեղեցու վերաբերմունքը դեպի այդ ժողովի որոշումները: Քաղկեդոնի ժողովի ընդունած դավանական որոշումը միանգամայն հակառակ էր այն ժամանակվա ամբողջ բրիտանիա Արևելքի դավանողությունը, կա-

վերջերս մի փորձ էլ եղավ Մովսես Խորենացուն քաղկեդոնական հռչակելու և մինչև անդամ հայտարարելու, որ հայերը Երզնի երկրորդ կնիքն չունենալու և թողնելու են Քաղկեդոնի ժողովի որոշումները: Սակայն այս հարցի մասին պատմական տեղեկություններ ու փաստեր բոլորովին չկան, իսկ ընդհանուր դատողություններից հանված եզրակացություններն ամենևին չեն համապատասխանում պատմական իրականությանը, ինչպես մենք ցույց ենք տվել մեր «Մովսես Խորենացու քաղկեդոնական լինելու առասպելի շուրջը» ընդարձակ հոդվածում («Տեղեկագիր» ՄԱԽԳ Գիտությունների Ակադեմիայի հայկական ֆիլիալի, 1943 թ., № 2):

Մեր այդ հոդվածի աղեղնության տակ՝ նորահնար տեսության շատագույն Մ. Մալխասյանցը, որ սկզբում գրում էր, թե Մովսես Խորենացին ու իր ընկերակիցները, կրթություն ստացած լինելով Արևմուտքում՝ «բնականապես պետք է քաղկեդոնական լինեին», արդեն իր երկրորդ հոդվածում ստիպված եղավ ընդունելու, որ Խորենացին մինչև 451 թվականը պետք է կյուրեղյան միաբնակիչը լիզած լինի, իսկ այդ թվականից հետո, Քաղկեդոնի ժողովի որոշման համաձայն, դարձած լինի երկարակ քաղկեդոնական: Մի պնդում, որ անհիմն է և միևնույն ժամանակ անարդարձ Մովսես Խորենացու հիշատակին, որովհետև, ինչպես ասում է Մալխասյանն ինքը, մի բոլոր անդամ չի կարելի թույլ տալ, որ Խորենացին իր համոզմունքը փոխեր որևէ պատճառով, թեև ուղիղ եպիսկոպոս կամ կաթողիկոս ձեռնադրվելու համար: Մալխասյանցի այն պատճառարանությունը, թե Խորենացին չէր կամենա հերձվածող դառնալ քաղկեդոնական ժողովի դեմ, բոլորովին անիմաստ և անհիմն է, քանի որ խոսքը վերաբերում է մի այնպիսի ժամանակի, երբ, ինչպես հայտնի է պատմությունից, ամբողջ Արևելքն ու Խորենացու կրթավայր Ալեքսանդրիան ո՛չ միայն չէին ընդունում Քաղկեդոնի ժողովը, այլ նույնիսկ մերժում էին այն և նույնիսկ հալածում ու սպանում էին Քաղկեդոնի կողմն անցած եպիսկոպոսներին:

Բոլոր նման պնդումներն անհիմն են և դրանք ապացուցելու համար ոչ մի փաստ չկա: Բայց որպեսզի ընթերցողի համար պարզ լինի, թե ինչպիսի անտրամաբան դատողությունների հիման վրա են նման պնդումներ արվում, հարկ ենք համարում մի բառացի հատված մեջ բերել նույն Մ. Մալխասյանցի գրածից:

Ապացուցելու համար, թե Հայոց Եկեղեցին Երզնի ժողովի որոշումները, նա դրում է.

«Նախ, անուրանալի փաստ է, որ Հայոց Եկեղեցին պաշտոնապես, եկեղեցական ժողովով, ոչ մի որոշում չի կայացրել Քաղկեդոնի բանաձևի մասին, ճիշտ այնպես, ինչպես ոչ մի որոշում չի կայացրել նախընթաց երկու տիեզերական ժողովների՝ Կոստանդնուպոլսի (381) և Նիսիայի (431) ժողովների որոշումների մասին: Այս հրեք ժողովներում էլ հայերը չեն ունեցել ներկայացուցիչներ. սակայն առաջին երկուսի կանոններն ընդունել են լռելիայն՝ ինչպես տիեզերական ժողովի սահմանած կանոններ: Ինչ կարելի է սրա-նից եզրակացնել. — այն, որ երբեք ժողովի, այսինքն Քաղկեդոնի սահմանած բանաձևն ևս հայերն ընդունել են լռելիայն՝ ինչպես տիեզերական ժողովի սահմանած բանաձև: Հակառակ դեպքում հայոց հոգևորականությունը պետք է ժողով դառնար լինելու և ժողովով բացարձակ հայտարարեր, թե համաձայն չէ Քաղկեդոնի բանաձևին և մերժում է նրան»⁵:

Այսպիսի դատողության տրամաբանական անհիմնությունն ակնհայտ է. այնպես մտածելով՝ հարկ կլինի ընդունել, որ հայերն ընդունել են նաև Ե, Զ, Է և առհասարակ այն բոլոր ժողովները, որոնց վերաբերմամբ նրանք իր ժամանակին այս կամ այն պատճառով չեն կարողացել ժողովական որոշում կայացնել: Որպեսզի դիտարկեն փաստարկումը «մտքի երկվարի երազական թռիչքի լվերածվի» (Մ. Արեղյան), անհրաժեշտ է նման հարցերում մի կողմ թողնել ընդհանուր անխաբիսի դատողությունները և մեջ բերել անհերքելի, գրավոր, ժամանակակից կամ հավաստի վկայություններ:

Այնուհետև, Մովսես Խորենացուն քաղկեդոնական դուրս բերելու համար, Մ. Մալխասյանցը գրում է (էջ 113). «Խորենացին գրել է... հակաքաղկեդոնականների տգիտությունը հայածող գրվածքներ... Բայց նրա գրվածքները, որոնց մեջ շատագույնված է եղել քաղկեդոնական դավանաբանությունը, մեր ձեռքը չեն հասել: Հայոց Եկեղեցին հաջորդ դարերում խնամքով ոչնչացրել է... քաղկեդոնական ողով գրվածքները»: Այսպիսի անհիմն պնդման միակ ապացույցը Ղազար Փարպեցու թղթի հետևյալ բառերն են՝ «Ը՛հ զուստադրիչն և զտիտադալած զգրեանն նորա՝ առ անդիտութեան փաթագիկէս կոչէին»: Ի՛նչ հիման վրա «տիտադալած գրեանն» պետք է անպաճառ քաղկեդոնական ողով գրվածքներ հասկանալ, թողնում ենք դատելու ընթերցողներին: Բայց

⁵ Ընդգծումներն իմն են — Ե. Տ.-Մ.:

⁶ «Տեղեկագիր» Հայկական ՄԱԽԳ Գիտությունների Ակադեմիայի, 1944 թ., № 3-4, էջ 29:

հարկ ենք համարում ասել, որ Հայոց Եկեղեցին հարկ չունի որևէ քաղկեղոնական ոգով գրվածք ունիացնելու, քանի որ նա քաղկեղոնի որոշումները և բոլոր հերձվածողների ասույթները ճշտությամբ պահպանել է Տիմոթեոս Կուզի «Հակաճառութեան» մեջ, Այսպիսով, Հայոց Եկեղեցու ներկայացուցիչների հասցեին ուղղված այս մեղադրանքը անհիմն զրպարտություն է:

Անհրաժեշտ ենք համարում այստեղ մեջ բերել հունական կրթություն ստացած և Մովսես խորենացու ընկերակից Եղիշեի մի արտահայտությունը, որը բոլորովին հակաքաղկեղոնական է և ղեկավարվում է միաբնակության դարգացման գծով. այդ արտահայտությունը հետևյալն է. «Որ ոչ խոստովանի զխաչելեան (10 ձեռագիր ձեռագրի)» (Աստուած, նույն խառն մածնայ է ղոգուով և մարմնով նորա⁷, Պատմությունից հայտնի է, որ Հռոմի քաղկեղոնական ներկայացուցիչները կտրականապես դեմ դուրս եկան սոր խաչեցարք բանաձևին և Հռոմի պապը մինչև վերջն էլ չկարողացավ կողմնորոշվել այդ հարցում:

Վերևում բերված փաստերից անհերքելիորեն պարզվում է հետևյալը. քանի որ, ինչպես ասում է Ղազար Փարպեցին, մինչև 451 թվականը հայերի ուղղափառությունը եղել է կուրեղյան—Նիսեսոյան միաբնակությունը, իսկ մեզ հայտնի է, որ եթե ոչ Եղիշեի վերջին, գոնե Ջ ղարի սկզբին արդեն հայերը Քարդեն կաթողիկոսի որով առանց անունը տալու մերժել են Քաղկեղոնի ժողովի որոշումները՝ նույնացնելով դրանք նեստորականության հետ, ապա որեմն պարզ է, որ հայերը Եղիշեի ընթացքում երբեք չեն կարող ընդունած լինել Քաղկեղոնի ժողովի որոշումները ոչ բացառակ կերպով և ոչ էլ լռելյայն:

Ինչ վերաբերում է Մովսես խորենացու քաղկեղոնական լինելու հարցին, ավելորդ չենք համարում այստեղ մեջ բերելու ակադեմիկոս հայ դիտնական Հ. Աճառյանի եզրակացությունը մեր և Ս. Մալխասյանցի միջև այդ հարցի շուրջը տեղի ունեցած վիճարկության մասին: Հ. Աճառյանը գրում է. «Մալխասյանը պնդում է, թե խորենացին քաղկեղոնական էր, որին և վերագրում է նրա

կրած հայածանքը: Այս կարծիքի դեմ առանձին հողված ունի Ե. Տեր-Մինասյան, «Տեղեկագիր» Արմֆանի, 1943, № 2, էջ 55—80, ուր հայկաբանի, կրոնագետի, բանասերի և պատմաբանի քառյակ հետազոտությունը հաջողապես հերքում է «խորենացու քաղկեղոնական լինելու առասպելը»:

Ք. Քաղկեղոնի ժողովի և քաղկեղոնականության հարցի հետ սերտորեն շաղկապված է երկրորդ խնդիրը. ի՞նչպիսի նակամարտ մտավորական ճոսաճճներ են եղել հայերի մեջ Եղիշեի երկրորդ կեսին և ի՞նչ է եղել նրանց նակամարտության էությունը: Կարելի է այդ հոսանքներին բաղկեղնական և նակամարտական անուններ տալ:

Բանասեր Ս. Մալխասյանցը պնդում է, որ այդպես էլ պետք է հասկանալ խնդիրը և Մովսես խորենացին հենց այդ սերկու հղոր, միմյանց դեմ պայքարող բանականից մեկի՝ քաղկեղոնականների պարագլուխն է և ղել: Այդպիսի քաղկեղոնական «հղոր քանակ» կազմելու դիտավորությամբ ասվում է, թե զգուշացնելով ղեկի Հունաստան ուսում ստանալու գնացող հայ երիտասարդները, Բյուզանդիոնում սրնականապես քաղկեղոնական գաղափարներ էին յուրացնում և ապա՝ Հայրենիք վերադառնալով պայքար մղում այդ գաղափարների համար այսպես կոչված ասորական հոսանքի ներկայացուցիչների դեմ, որոնք հակաքաղկեղոնական կամ միաբնակ էին:

Սակայն այսպիսի ըմբռնումը բոլորովին չի համապատասխանում իրականությանը:

Նախ՝ սոր երկրներ ուսում ստանալու համար գնացող ուսանողների հարցը, ինչպես հայտնի է, այդ ուսանողները երկու մեծ խմբի են բաժանվում՝ այսպես կոչված ավաղ և կրտսեր թարգմանիչներ, Ավաղ թարգմանիչների խմբի մեջ մտնում են՝ Հովսեփ Վալոց-Ջորեցին և Հովսեփ Պաղնացին, Հովհան Եկեղեցացին և Հովհան խոստովանողը, Ղեռնդ Երեցը, Եղիշե Կողբացին, Կորյունը, Մուշե Տարոնեցին, Տիրայր խորհնացին, Խնովքը, Դանանը, Երեմիա սարկավագապետը, Քաղկեղ, Գնիթը, Արծան Արծուրենին, Արքահամ խոստովանողը, Ստեփանոս Տարոնեցին և Ղազարիկը կամ Ղազարիկ (ոչ Փարպեցին): Գուցե ես մի երկու անուն բաց եմ թողել, բայց գլխավորները սրանք են: Սրանք բոլորը, սակայն, արտասահման են գնացել, իրենց կրթությունն ստացել և Հայ-

⁷ Տճ՝ Եղիշեի «Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմի», ի յայս աճնայ քաղաքատիքամբ մեռաղբաց, աշխատութեամբ Ե. Տեր-Մինասեանի, Երևան, 1957, էջ 188:

⁸ Հ. Աճառյան, «Հայոց անձնանունների բառարան», հատ. 9, Երևան, 1948, էջ 438:

րենիք են վերադարձել ո՛չ միայն Քաղկեդոնի (451 թ.) այլ նախնորի ժողովից (431 թ.) շատ առաջ, մոտավորապես 406—415 թվականների միջև։ Ուրեմն, նրանց քաղկեդոնական ուսմունքը և դավանանքը սովորած լինելու մասին ո՛չ մի խոսք չի կարող լինել, ինչպես որ Ս. Մալխասյանցն ինքն էլ այդ ընդունում է այժմ, նույնիսկ Մովսեսն հորենացու վերաբերմամբ, նախքան 451 թվականը։ Բացի դրանից, հիշված անձինքը և դարի երկրորդ կեսին ըլլողն էլ անխտիր դառամյալ ժերունդներ կլինեին, եթե կենդանի իսկ լինեին, և նրանց հոսանքը կաղմխու և պայքար մղելու մասին խոսելն ինքնին ավելորդ է։

Կրտսեր խմբի թարգմանիչները, որոնք 433-434-ին ղնացել են Բյուզանդիոն և Ալեքսանդրիա կրթություն ստանալու, բայց նույնպես Հայրենիք են վերադարձել, Մովսեսն հորենացու վկայությամբ (տե՛ս «Ողբ»-ը), Քաղկեդոնի ժողովից առնվազն 10 տարի առաջ, Կյուրեղյան միաբնակություն դարաշրջանում, ուրեմն և նմանապես չէին կարող քաղկեդոնական ուսմունքը սովորած լինել, բաղկացած էին հետևյալ անձերից. Դավիթ Անհաղթ, Գյուտը, Հովհան Մանդակունի, Եղիշը, Մովսեսն հորենացի, Մամբրե Վերծանող, Հիշատակվում են 8—9 այլ անուններ էլ (Եզրաս, Խոսրով, Հովհաննես, Անտոնիա, Հովնաթան, Խաչիկ, Թաթույ, Անդրեաս, Վարոս), որոնց մասին կա՛մ ոչինչ հայտնի չէ, կա՛մ շատ քիչ բան գիտենք և տեղեկություն էլ չունենք, թե նրանք իրոք ուսանելու գնացել են, թե ոչ։

Միակ հռչակավոր անձը, որի մասին որոշակի հայտնի է, որ Ե դարի կեսից հետո է ուսում ստացել Հունաստանում, Ղազար Փարպեցին է։ Սակայն իհարկե մենք պետք է բնորոշենք, որ նա միակը չի եղել, նրա հետ եղել են նաև ուրիշներ էլ, նույնիսկ այս ղեպքում, հաշվելով ընդ որ ավագ ու կրտսեր թարգմանիչներին, կրկնապատկելով ու եռապատկելով նրանց թիվը, մենք կունենանք 100 տարվա ընթացքում (Ե դարի սկզբից մինչև 2 դարի սկիզբը), ընդամենը շուրջ 100 հոգի, ուրեմն միջին թվով տարեկան մի հոգի։ Ահա թե իրոք ի՛նչ կերպարանք ունի Ս. Մալխասյանցի «գունդազունը Արևմուտք ուսանելու պնացող ուսանողներ»-ի հարցը։ Բայց ընդունենք մի բոլոր, որ այդ ուսանողները իսկապես շատ մեծ թիվ են կաղմխու Դրանից մի՞թե հետևում է, որ նրանք քաղկեդոնական են դարձել և Հայրենիք վերադառնալով պայքարել են քաղկեդոնականության համար։

Ավագ և կրտսեր հայտնի թարգմանիչների մասին, ինչպես տեսանք, այդ ուղղությամբ խոսք անդամ չի կարող լինել, Իսկ Ղազար Փարպեցու դեմ մղվող պայքարի մեջ քաղկեդոնական ու հակաքաղկեդոնական պայքարի ոչ մի նշույլ չկա, Ղազար Փարպեցու հայտնի թղթի մեջ առ Վահան Մամիկոնյան մեկ առ մեկ մեջ են բերված այլ բոլոր մեղադրանքները, որ տգետ արեղաները բարդում էին նրա վրա և որոնք ոչ մի կապ չունեն քաղկեդոնական ու հակաքաղկեդոնական պայքարի հետ։ Իր դեմ եղած հալածանքների պատճառն էլ Ղազարն ինքը րացատրում է տղետ արեղաների լոկ անսահման նախանձով, վերելում էլ մասանանչեցինք, որ Ղազար Փարպեցին Ե դարի վերջին կամ 2-ի սկզբին ուղղափառություն ասելով հասկացել է ո՛չ թե քաղկեդոնականությունը, այլ այն ուսմունքը, որ ղոյություն է ունեցել 451 թվականից առաջ, ուրեմն՝ Կյուրեղյան—Եփեսոսյան միաբնակությունը։

Երկրորդ, պետք է լրջորեն կշռադատել նաև հետևյալ հանգամանքը։ Ասում են, թե Ե դարի երկրորդ կեսին, «գուցե Ասորիքից եկած պրոպագանդիստների ռեկուսիամբ», ղորացել է Քաղկեդոնի հակառակորդ ասորական հոսանքը, որի պատճառով և պայքար է սկսվել քաղկեդոնականության շուրջը երկու հակամարտ հոսանքների միջև և ղեռ Քաղկեդոնի դավանությունն էլ ժյուրյալն ընդունվել է Հայոց Եկեղեցու կողմից։ Բնականաբար հարց է առաջ դալիս՝ ե՛րբ էարդ էր տեղի ունենալ այդ, Այդ չէր կարող տեղի ունենալ Հովսեփի կաթողիկոսի և նրա ընկերների մամանակ, որոնք Վարդանանց նահատակությունից անմիջապես հետո (451 թ.) ընկնցին և Պարսկաստան քշվեցին՝ դատի ենթարկվելու համար ու այնտեղ շարալար մահով մեռան։ Մնում է, որ ասորասեր և ասորական ուղղության կողմնակից, ուրեմն, բոլոր Մալխասյանցի, Քաղկեդոնի հակառակորդ Մովսես և Մելիտե կաթողիկոսների օրով տեղի ունեցած լինի Քաղկեդոնի այդ ընդունումը։ Սակայն այսպիսի վարկածն այնքան անհեթեթ է, որ այն պետք է առանց այլևայլության դեն շարտել։ Ի՛նչ է մնում ենթադրել, Մենք գիտենք, որ Ե դարի երկրորդ կեսին, 461—490 թվականներին, կաթողիկոս էին հունական կրթություն ստացած և հունասեր Գյուտն ու Հովհան Մանդակունին։ Միանգամայն պարզ է, որ սրանց օրով չէր կարող ղորանալ ասորասիրական հոսանքը։ Այնուհետև, եթե Տիմոթեոս Կուրի

դել են, բայց նրանց պայքարը տեղի է ունեցել բոլորովին այլ, դավանական խնդիրների հետ ոչ մի կապ չունեցող հողի վրա, ինչպես պարզորոշ վկայում է Ե դարի երկրորդ կեսի պատմագիր Ղազար Փարպեցին իր հայտնի թղթում:

Գ. Երրորդ խնդիրը վերաբերում է ալանց-նեխին: Հարցը դրվում է հետևյալ ձևով. Հայոց նկեղեցու և քրիստոնեության համար վտանգավոր աղանդներ եղե՞լ են և դարում և Մովսես խորենացու «Ողբ»-ի հայտնի բաները կարո՞ղ են նրանց վերաբերել: Ես իմ «Մովսես խորենացու քաղկեդոնական լինելու առասպելի շուրջը» հոդվածում այն կարծիքն էի հայտնել, թե խորենացու «Ողբ»-ի մեջ հիշատակված հերձվածողներն ու օտարաձայն լեզուները կարող են վերաբերել խիստ տարածված բորբոքիտոն-մծղյանների աղանդին կամ նաև նեստորականության իսկ Ս. Մախասյանցը այդ առթիվ մեղադրելով ինձ «կամավոր կուրության» մեջ, հավատացնում է բնթեցողներին, թե իր ասածները «կատարյալ հայտնագործություններ են», «ամբողջ հատորներ արժեն իրենց մերկացումով» և հերձվածողների մասին եղած ակնարկությունները վերաբերում են քաղկեդոնական և հակաքաղկեդոնական վեճերին, իսկ նեստորականության դեմ պայքար չի եղել Հայաստանում և այդ պայքարը Ե. Տեր-Մինասյանի երեակայության ծնունդն է:

Առայժմ մի կողմ թողնելով նեստորականության հարցը որպես առանձին խնդիր, որին անդրադառնալու ենք ստորև, համառոտակի պարզաբանենք աղանդների կամ հերձվածողների հարցը Մահակ Պարթևի և Մեսրոպ Մաշտոցի ժամանակ և նրանցից հետո:

Ամենից առաջ ասենք, որ աղանդավորների հարցը չի կարելի լուծված համարել նրանով, որ նրանց հայտարարենք «սպականված վարքի տեր սրիկաներ», որն է լուրջ նշանակությունից զուրկ մի ոհմակ. Եթե անդամներին «պիսկոպոսները կարող էին իբրև կատաղած շների պատժել ու հալածել», կամ նրանց անվանենք «պարզապես վատարար քրեական հանցավորներ» կամ «մի խումբ սրիկաներ», ինչպես վարվում է Ս. Մախասյանցը, վերևում մատնանշված ձևով քննադրելով նրանց, Ընդհանրապես պետք է բմբռնել, որ աղանդավորության հարցը թե՛ Ընդհանուր նկեղեցու և թե՛ Հայոց նկեղեցու պատմության կարևորագույն

հարցերից մեկն է, որ արժանի է բազմակողմանի և լուրջ ուսումնասիրության: Այս հոդվածի սահմաններում անկարելի է այդ խնդրի մանրամասն լուսարանում, բայց մենք այնուամենայնիվ հարկ ենք համարում ասել հետևյալը: Մեր կարծիքով, բազմաթիվ աղանդների և հերձվածողների ծագումը Քրիստոնեական նկեղեցու ներսում, ո՛չ մի դեպքում չի կարելի պատահական հրեական Պատարի, ո՛չ էլ առանձին խմբերի գործունեության հետևանք, Աղանդների ծագումը պետք է ճասկանալ որպես հերթափոխության վերակենդանացում Քրիստոնեական նկեղեցու ներսում: Այդ պատճառով էլ բոլորովին զարմանալի չէ նրանց աշխուժացումն ամեն անգամ, երբ դժգոհությունն ափսոսանում է նկեղեցու զանազան կարգերի և սովորությունների դեմ: Այդպիսի դեպքերում աղանդավորները սովորաբար միանում են այլ ժողովրդական շարժումների, օրինակ գյուղացիական շարժումների հետ և նրան ուրույն երանդ են տալիս: Համենայն դեպս հատկանշական աղանդների մեջ այն է, որ նրանք ազատություն են պահանջում հոգեւոր կյանքի ասպարեզում, չեն ընդունում նկեղեցու կարգերն ու խորհուրդները և շատ դեպքերում պահանջում են նաև քաղաքական քարոյական անկախանդություն, լրնդունելով իրենց համար ո՛չ մի քարոյական օրենք ու սահմանափակում: Քրիստոնեական նկեղեցին միշտ հաջողությամբ պայքարել է բոլոր աղանդավորական հրեականների դեմ և իրեն սպառնացող ճգնաժամից հաղթող է դուրս եկել: Նույնը կարող ենք ասել նաև Հայոց նկեղեցու վերաբերմամբ ընդհանրապես:

Անցնելով այն հարցին, թե արդյոք Հայաստանում և դարում աղանդներ եղե՞լ են և նրանց դեմ պայքար մղվե՞լ է, պետք է ասել հետևյալը:— Այո՛, այդպիսի աղանդներ եղել են, նրանց անունները մեզ հայտնի են՝ բորբոքիտոններ և մծղյաններ, և նրանց դեմ պայքար են մղել արդեն Մահակ Պարթևի հայրապետն ու Մեսրոպ Մաշտոց վարդապետը: Այս մասին քաղաքականորեն վկայում են մեր պատմիչները և տարօրինակ է հայ րանասերից լսել այն կարծիքը, թե Հայաստանում և դարում աղանդներ չեն եղել: Որ այդպիսի աղանդավորները մեծ տարածում և ազդեցություն են ունեցել, նկեղեցու համար վտանգավոր և խիստ շարանեղ են եղել, դա չի կարող վեճի առարկա լինել: Մի՞թե կարող է խնդիրը «մի

խումբ արիկաներ»-ի կամ «ապականված վարքի տեր քրեական հանցավորներ»-ի վերաբերել, երբ այդ խմբի գործունեությունը մտահոգված են, կորյունի¹⁰ և խորհնացու վկայությամբ¹⁰, քաղաքական կայսրն ու կոստանդնուպոլսի պատրիարք Առտիկոսը (մեռել է 425 թվականի հոկտեմբերի 10-ին)՝ երբ 420-ական թվականներից Սահակ կաթողիկոսի հրամանով նրանց դեմ դաժան պայքար է մղել Մեսրոպ Մաշտոցը¹¹, երբ նրանցով զբաղվել և նրանց նդովել է Եփեսոսի տիեզերական ժողովը (431 թ.), երբ նրանց դեմ 24 նդովք է ուղղել Արքեպիսկոպոս Կեսարացին, երբ նրանք մերժում էին Եկեղեցու խորհուրդները, երբ նրանք հետագայում, 15 տարի լանցած, նորից ասպարծգ են եկել, զբաղեցրել են Սահակ Պարթևի և Մեսրոպ Մաշտոցի աշակերտներին և Շահապիվանի ժողովի նյութ դարձել, և այնուհետև էլ յուրաքանչյուր 100—150 տարուց հետո ասպարծգ են իլել զանազան անուններով, մեծ մտահոգություն և հոգս պատճառել հայոց կաթողիկոսներին և խստագույն հալածանքների ենթարկվել ու մինչև ժԹ դարի կեսերն էլ չեն ոչնչացել:

Պատասխանը, կարծում ենք, շատ պարզ է. ինչպես ասացինք, բոլորոթիտուն-մծղնյաները մեծ տարածում և մեծ ազդեցություն ունեցող, Եկեղեցու համար վտանգավոր և խիստ լարանհեղ աղանդավորներ են եղել, որոնց վերաբերյալ դեռ շատ հարցեր պետք է լրջորեն ուսումնասիրել: Մենք շատ հավանական ենք համարում, որ Մովսես Խորենացու «Ողբ»-ի մեջ եղած հերձվածողական պայքարի վերաբերյալ արտահայտությունները հատկապես հենց այս աղանդավորներին վերաբերելիս լինեն: Հայաստանում այդ շրջանում աղանդների բացակայության ցատագով Ս. Մալխասյանը բոլորովին մոռացել է, որ հենց Ղազար Փարպեցուն մեղադրել են աղանդավորության մեջ, «Որոյ և Կանուն անգամ աղանդոյն, որով բամբասէին յանդգնեալքն՝ կարի յոյժ համարիմ աղտեղի՝ նշանակել դրով... Իսկ Հայոց աշխարհի աղանդ զոր ասեն՝ անանուն է ըստ վարդա-

պետի և անգիր ըստ բանի»¹², Պարզ է, որ խոսքը վերաբերում է բոլորոթիտությանը կամ մծղնեությունը:

Առանձին գոհունակությամբ արձանագրում ենք, որ մեր բազմերախտ ուսուցիչ Մ. Արեղյանը այս հարցում էլ, ինչպես և առհասարակ քննության ենթակա այս հարցերի մեծամասնության վերաբերմամբ, կանոնած է մոտավորապես նույն տեսակետների վրա և հանգել է նույն եզրակացություններին, ինչ որ մենք, բայց մեղնից միանգամայն անկախ կերպով, Ա. Մալխասյանցի հատկապես հակաաղանդավորական թեզիսի մասին նա գրում է. «Հակապատմական է ասել, թե «ուրիշ աղանդների հիշատակություն չկա» և իբր «Հայաստանում էլ այդ ժամանակների չէ հիշվում ուրեկ այլ աղանդ»¹³:

Մ. Արեղյանը բավական մանրամասն ու հիմնավորապես քննում է աղանդների հարցը և դալիս է հետևյալ եզրակացության. «Այսպես, ուրեմն, Հայաստանում եղել են աղանդներ 5-րդ դարի երկրորդ կեսին, Պրոֆ. Մալխասյանը, սակայն, այդ աղանդներն անգիրտացի է, որպեսզի մեան միայն քաղկեդոնականներ և հակաքաղկեդոնականներ, և ապա ինքը հակաքաղկեդոնականներին չարափառ դարձնի, իսկ քաղկեդոնականներին՝ ուղղափառ»¹⁴:

Եզրակացությունն այն է, որ Հայաստանում Ե դարում աղանդների գոյությունը անժխտելի փաստ է, ինչպես և Սահակ Պարթևի և Մեսրոպ Մաշտոցի ու նրանց աշակերտների այդ աղանդների ներկայացուցիչների դեմ մղած պայքարը հաստատուն պատմական իրողություն է և ո՛չ թե Ե. Տեր-Մինասյանի «գլուխը»:

12 Ղազար Փարպեցի, «Թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան», էջմիածին-Տփղիս, 1904 թ., էջ 192 և 193:

13 Ընդգծումն իմն է՝ Ե. Տ.-Մ.:

14 Մ. Արեղյան, «Հայոց գրականության պատմություն», հատ. Ա, էջ 623—627, աղանդների և աղանդավորների (նեստորականների, մծղնյանների և այլն) Հայաստանում այս ժամանակաշրջանում տարածված լինելու մասին տե՛ս նաև Հրանտ Ք. Արմեն, «Մարդպանը և սպարապետը», Լոս-Անձելոս, 1952, էջ 193—195:

10 Կորյուն, «Վարք Մաշտոցի», հրատ. Մ. Արեղյանի, էջ 86:— Խորենացի, «Պատմութիւն Հայոց», Գ 57:

11 Կորյուն, անդ. էջ 88:— Խորենացի, Գ 58: